

*С. Г. Соловйов,
к. соц. ком., доцент кафедри інформаційної політики та електронного урядування
Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ЗАРУБІЖНІ ТЕОРІЇ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

*S. G. Solovyov,
Ph.D in social communication, Associate Professor of Department of Information Policy and E-
Government,
National Academy for Public Administration under the President of Ukraine*

CONCEPTUAL BASES OF E-DEMOCRACY: FOREIGN THEORY AND IMPLEMENTATION IN UKRAINE

У статті обумовлюється важлива роль електронної демократії у підвищенні прозорості діяльності органів публічної влади, залучення громадян до прийняття управлінських рішень та обговоренні проблем розвитку.

Розглянуто концепції електронної демократії на прикладі досліджень Й Масуди, (демократія участі), М.Хагена (теледемократія, кібердемократія, електронна демократизація), С.Кліфта (сценарії розвитку та умови запровадження), Л.Волкова та Ф.Крашеніннікова (хмарна демократія). Як спільні риси названих теорій визначено вплив технологічних чинників на ступінь розвитку е-демократії. Визначено, що впровадження е-демократії в Україні бере початок у законодавчому закріпленні доступності інформації про діяльність органів публічної влади. Це необхідна умова участі громадян у прийнятті рішень. Зроблено акцент на важливості впровадження інституту електронних петицій в Україні, як початку нового етапу впровадження е-демократії.

This article is conditioned by the important role of e-democracy for improving the transparency of public authorities, citizen participation in decision-making and discussion of development issues.

We consider the concept of e-democracy as an example of research Masoudi J. (participatory democracy) M.Hahen (Teledemocracy, kiberdemokratiya, democratization e) S.Klift (script development and the introduction of) L.Volkov and F.Krasheninnikov (cloudy democracy) . How common features of these theories the influence of technological factors on the degree of development of e-democracy. Determined that the introduction of e-democracy in Ukraine should start in the availability of legal strengthening of information about the activities of public authorities. This is a necessary condition for the participation of citizens in decision-making.

Made emphasis on the importance of implementation of electronic petitions Institute in Ukraine, as the new phase of e-democracy.

Ключові слова: електронна демократія, прийняття рішень, теледемократія, кібердемократія, типологія е-демократії, залучення громадян, е-інформування, е-петиція.

Keywords: e-democracy, decision making, Teledemocracy, kiberdemokratiya, typology of e-democracy, citizen participation, e-information, e-petition.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.

Інформаційне суспільство характеризується, серед усього іншого, широкими можливостями для громадян при розв'язанні проблем розвитку як на місцевому рівні, так і на загальнодержавному. Ці можливості

забезпечує електронна демократія. Ми можемо окреслити її три основні цілі – підвищення прозорості діяльності органів публічної влади, підвищення залучення громадян до прийняття управлінських рішень та підвищення обговорення громадянами шляхів розвитку суспільства. На законодавчому рівні визначено загальні принципи, які регулюють питання, пов'язані із запровадженням електронного урядування та електронної демократії в Україні. Суспільство зацікавлене в таких дослідженнях українських вчених, на основі яких чіткіше б окреслилися засади е-демократії.

Опертя на зарубіжний досвід, цінний теоретичними розвідками й практичними напрацюваннями, дає підстави вважати, що е-демократія в Україні набуде конкретних рис, пройшовши етапи розвитку.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Розгляд проблем електронної демократії засвідчено в роботах вітчизняних дослідників А. Семенченка, С. Дзюби, І. Жилаєва, С. Полумієнка, І. Рубана [1], Н.Грицяк у співпраці з автором цим рядків [2], Ю.Василевич [3], Л. Приходько [4], А.Серенка [5], В. Трухманова [6], Л. Малишенко [7] та інших. Зарубіжні дослідження представлено зокрема роботами Д. Кедді, К. Вергеса [8], Е. Брека, Ф. Нобла [9]. Відома також ініціатива російських дослідників Л. Волкова і Ф. Крашеніннікова [10].

Різні підходи до формування основ е-демократії, на думку Л. Малишенко, можна окреслити двома формами: шведською, в якій головний акцент робиться на наданні послуг та соціальній складовій, та французькою із сильною роллю держави і зосередженням на технічному забезпеченні [7]. Своє бачення в інших дослідників - як засадничий приклад е-демократії називається зміна форми і ступеню залучення громадян до прийняття управлінських рішень [1], що, в принципі, може розглядатися у межах попереднього підходу. В інших наукових розвідках [11] розглядаються шляхи оптимізації моделей е-урядування, вказується на необхідність забезпечення державного апарату ефективними засобами прийняття управлінських рішень та організації електронної взаємодії влади, громадян і бізнесу.

Основні принципи е-демократії також окреслено в роботі [2], де серед іншого розглянуто форми та моделі цієї технології. Проте в Україні бракує досліджень, які б виявили спільні риси різних концепцій е-демократії.

Формулювання цілей (мети) дослідження. Визначення основних рис зарубіжних концепцій е-демократії та спроба виокремити головні ознаки е-демократії в Україні на сучасному етапі.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування.

В інформаційному суспільстві одним із механізмів вироблення взаєморозуміння, досягнення спільної мети слід вважати електронну демократію. Рада Європи визначає е-демократію як використання ІКТ урядами, політичними партіями, громадянами та іншими учасниками політичних процесів на місцях, у регіонах, на національному або міжнародному рівнях з метою розширення участі громадян в процесах прийняття державних рішень [12].

Оскільки будь-яке суспільство розвивається на основі спільного уявлення про характер блага, то воно ж (суспільство) має певні завдання й цілі, певний ресурс для їх реалізації, механізми розподілу й використання ресурсу [12]. Вважаємо, що саме феномен електронної демократії, як демократії прямої дії, стає важливим чинником цих процесів, адже вона забезпечує діалог, сприяє виробленню спільних рішень і налагодженню взаємодії на рівні громадян, а також між громадянами і владою. Запропоновані Й.Масудою базові принципи демократії участі слугують гарною ілюстрацією цього. Наведемо їх:

1. Всі, або принаймні якомога більша кількість соціальних суб'єктів повинні брати участь у прийнятті рішень.
2. Синергія (добровільна участь у вирішенні загальних проблем) і взаємодопомога (готовність жертвувати своїми інтересами) як основа вироблення політичних рішень.
3. Доступність широким масам населення всієї необхідної інформації для обґрунтованого прийняття політичних рішень.
4. Отримана вигода й доходи повинні розподілятися між усіма громадянами.
5. Рішення політичних питань варто шукати шляхом переконання й досягнення загальної згоди.
6. Ухвалені рішення повинні реалізовуватися шляхом спільних дій, співробітництва всіх громадян [14].

Як бачимо, ці принципи можна згрупувати так: спільне прийняття рішень; спільне й добровільне їх виконання; справедливий розподіл результатів; належне інформування громадян. Причому ефективність втілення останнього (інформування громадян) значною мірою визначає ефективність попередніх принципів.

Зробимо спробу порівняти наведені принципи із результатами діяльності деяких інших дослідників того ж періоду (80-і роки ХХ ст.). Т. Беккер, К. Артертон та С. Слетер здійснюючи експеримент із залучення громадян до обговорення рішень міської влади. Для цього вони застосовували наявні на той час технічні ресурси - кабельні та супутникові телемережі. Т.Беккер, описуючи нове явище, назвав його "теледемократія". Цікаво, що у США по десяти роках (у 1992 р.) кандидат у президенти Росс Перо пропонував громадянам на підставі щотижневих опитувань обирати питання державної політики, які потребують вирішення (за допомогою кабельних та супутникових мереж). Це було названо «електронними ратушами».

Дослідник Річард Холландер у книзі «Відеодемократія» 1985 р. писав, що нова технологія робить можливість прямої демократії справді ймовірною [15]. Елвін Тоффлер зазначає, що з використанням

комп'ютерів, супутників, телефонів, кабельних технологій, освічені громадяни можуть вперше в історії взяти участь у виробленні власних політичних рішень [16]. Фактично він передбачив електронні референдуми.

Термін «кібердемократія» став наслідком виникнення глобальної мережі. У 1969 р. в США було започатковано мережу ARPANET – попередника сучасного Інтернету. Нові технології вплинули на суспільно-політичні реалії. Демократія як така отримала новий поштовх. Фантаст Вільям Гібсон у своїх творах ужив слова «кіберпростір» і «кібердемократія».

Мартін Хаген, німецький дослідник інформаційного суспільства, дійшов висновку, що до середини 1980-х стало зрозуміло: кабельне телебачення не призвело до ні кількох форм прямої демократії, ні до більшої участі в політичному житті з боку широкої громадськості. "...скептицизм щодо експериментів у галузі електронної демократії залишався дуже розповсюдженим. Тим не менш, деякі успішні експерименти з кабельним ТБ на основі проєктів на місцевому рівні... давали підстави прихильникам теледемократії підтримувати більш оптимістичний погляд».

Розроблена М. Хагеном типологія е-демократії опирається на два чинники: теоретичне розуміння демократії і технологічні чинники, які уможливають комунікацію [17]. М.Хаген розрізняє такі типи (орієнтовані на американську політичну систему): теледемократія, кібердемократія, електронна демократизація (передбачає не запровадження прямої демократії, а лише розвиток чинної представницької демократії).

Теледемократія передбачає такі основні питання:

- інформаційні технології можуть виробити форми політичної участі;
- традиційні форми представницької демократії не можуть впоратися з місцевими формами демократії і розширенням прав. Це можливо завдяки ІКТ;
- демократичні ЗМІ необхідні як противага комерціалізації ЗМІ.

Форми політичної участі: інформування; обговорення; голосування.

Кібердемократія:

- формування спільнот у віртуальному й фізичному просторах - основне завдання демократії;
- інформація стає первинним економічним ресурсом, бізнес і громадяни можуть досягати блага через ІКТ;
- ІКТ уможливає децентралізовану, самокеровану форму правління, виступаючи проти зловживання держави владою (цензура, вторгнення в приватне життя тощо).

Форми політичної участі: обговорення; політична діяльність.

Електронна демократизація:

- ІКТ дозволяють мати доступ до найважливішої інформації уряду.
- Електронні міські зібрання можуть створити необхідні зв'язки між громадськістю та владою для обговорення політичних питань і створити нове почуття спільності серед електорату.
- за допомогою ІКТ операційні та організаційні витрати можуть знижуватися, а громадянське суспільство посилюватися.

Форми політичної участі: інформація, обговорення.

При цьому, як вбачає М.Хаген, кращі форми демократії при теледемократії та кібердемократії – пряма, при електронній демократизації – представницька.

Стівен Кліфт, американський дослідник вважає, що майбутнє е-демократії – насамперед у використанні інформаційно-комунікаційних технологій в уже існуючих секторах демократії. Він пропонує схему «перехрещення сценаріїв е-демократії», де в залежності від рівня застосування ІКТ та мотивації громадян представлені різні результати розвитку е-демократії [18]. Коротко охарактеризувати це можна наступним чином.

У залежності від кількості «е-громадянства» й ІКТ демократичні інституції й громадяни можуть бути сильними чи слабкими. Низький рівень демократичних мотивацій громадян і недостатнє застосування ІКТ в демократичних процесах спричинює те, що і демократія й громадяни стають слабкими. Цей стан потребує змін для досягнення протилежного результату – сильної демократії та сильних громадян.

Вплив ІКТ на започаткування й розвиток демократії участі, за спостереженнями С.Кліфта, засвідчується там, де сформувалися певні умови:

- є історичне, політичне чи культурне підґрунтя для більш активного громадянського суспільства, де відповідно уряд спрощує процедуру участі громадян у політичному житті та процедуру консультування з громадськістю;

- технології спричинили інтерес до розширення участі громадян у політичному процесі за допомогою появи нових ЗМІ, щоб зменшити фінансові витрати для використання традиційних медіа для цього та оминати наслідки державного контролю за комунікацією, яку забезпечують традиційні ЗМІ;

- конкурентоспроможні суб'єкти політичної діяльності заохочують виборні інститути державної влади, інститути виконавчої влади, політичні партії, групи інтересів та медіа переводити свою діяльність в он-лайн [19].

Л.Волков і Ф.Крашенінников, зазначають, що генеза форм представницької демократії багато в чому обумовлена постійною необхідністю долати технологічні обмеження світу. Підходячи до думки, що "демократія як реальне народовладдя закінчується там, де виникає держава", автори стверджують, що початки демократії – у місцевому самоврядуванні, на рівні під'їзду, мікрорайону, села тощо [10]. Названі автори

пишуть, що загалом демократія не потрібна державному апарату. Як висновок вони пропонують ідею "хмарної демократії", викладену в трьох позиціях:

- постійний вимір довіри до представника (зміна системи стимулів і мотивації політика);
- матричне делегування довіри, (використання кращих рис представницької і прямої демократії для вирішення проблем або самостійно, або із залученням інших громадян, або делегуванням власних голосів);
- примусова чесність (розкриття інформації на кожному наступному рівні більшою мірою, ніж на попередньому).

Концепції М.Хагена та С.Кліфта мають деякі спільні риси. Це визнання зацікавленості громадянського суспільства у вдосконаленні демократичних процедур, залежність рівня демократії від рівня розвитку інформаційно-комунікативних технологій, підтвердження ролі ЗМІ у розвитку суспільства. Концепція Л.Волкова та Ф.Крашенінікова також визнає залежність рівня демократії від рівня розвитку технологій, але відображає ідею електронної демократії з урахуванням російської специфіки (слабкий розвиток громадянського суспільства, авторитарний стиль керівництва, партійна однорідність влади тощо).

Концептуальні підходи до е-демократії в Україні можна прослідкувати на прикладі відповідних законодавчих актів, серед яких назвемо наступні: Постанова КМ №3 від 4 січня 2002 р. України "Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади"; Розпорядження КМ України № 386-р від 15.05.2013 р. «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні»; Розпорядження КМ України № 2250-р від 13.12.2010 р. «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні»; Закон "Про доступ до публічної інформації" прийнятий 13 січня 2011 р.; Закон «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції», прийнятий 2 липня 2015 р.

Останній із названих актів слугує не підвищенню інформування, як попередні, а підвищенню залучення громадян. Ознакою цього Закону (щодо ставлення влади до розвитку демократичних процедур) є те, що його прийнято з ініціативи Президента [20]. Проте це не означає відсторонення громадськості від впровадження електронної демократії, адже 6 квітня 2015 р. у Києві відбувся круглий стіл і громадське обговорення щодо впровадження інституту електронних петицій. З одного боку розглядався президентський законопроект, з іншого – законопроект, поданий народними депутатами П.Кишкарем та О.Опанасенком.

На нашу думку, показовими є ті факти, що перші е-петиції почали з'являтися на сайті Президента вже за кілька днів після підписання Указу про введення в дію Закону, а також те, що е-петиції активно підтримуються громадянами. Наприклад, за кілька днів набрали необхідні голоси такі петиції: "Законодавчо затвердити право громадян України на захист", "Скасування розмитнення і акцизного податку на імпорт авто", "Призначити М. Саакашвілі прем'єр-міністром України".

Спроби громадян взяти участь у прийнятті управлінських рішень за допомогою е-петицій спостерігалися й раніше, до врегулювання цього процесу законодавством (що може свідчити про спробу самоорганізації українського суспільства). Для прикладу назвемо громадський ресурс onlinpetition.in.ua створений у грудні 2009 р. (із необхідністю збору 10 тис. підписів, строк не вказано), а також ініціативу Кам'янець-Подільської міської ради "Кам'янецька петиція", створену в червні 2014 р. (із необхідністю 500 підписів за сто днів). Проте з боку суспільства названі ресурси не стали широко вживаними інструментами впливу на прийняття рішення відповідними структурами, до яких апелювали громадяни. Останні дві петиції на onlinpetition.in.ua хоча й набрали понад 12 тис. голосів, були актуальні приблизно півтора року тому. Тобто з того часу петицій не зафіксовано. А найбільша кількість голосів, поданих за одну із кам'янецьких петицій – 32. Як видно, сподівання міської влади при започаткуванні ініціативи були інакшими: "Цей проект покликаний дати право кожному жителю міста відкрито розмовляти з владою, отримувати підтримку однодумців та втілювати ідею в життя" [21].

Запровадження інституту е-петицій в Україні на законодавчому рівні – це новий етап розвитку електронної демократії, який свідчить про такі тенденції:

- громадяни вбачають у владі партнера у вирішенні проблем розвитку;
- збільшується довіра суспільства до управлінських рішень, прийнятих за допомогою е-петицій;
- влада налаштовується на діалог із суспільством також у випадку інших взаємодій;
- збільшується інтернет-грамотність населення;
- підвищується громадянська активність раніше індиферентних прошарків суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Спільні риси концептуальних підходів електронної демократії М.Хагена, С.Кліфта, Л.Волкова і Ф.Крашенінікова полягають насамперед у визнанні впливу технологічних чинників на ступінь розвитку е-демократії як демократії прямої участі. Технологія хмарної демократії, запропонованої останніми двома названими дослідниками, якраз і ґрунтується уф широкому використанні сучасних ІКТ. Як базис для всіх концепцій слід визнати тезу Й.Масуди про необхідність доступності суспільству всієї інформації для обґрунтованого прийняття рішень.

Законодавче закріплення доступності інформації для громадян стало початком розвитку е-демократії в Україні, а наступний етап розвитку - закон щодо електронних петицій - стосується вже безпосередньо залучення громадян. Переконливі висновки про його ефективність робити ще рано, але можна зазначити, що фактично українське суспільство отримало один із тих інструментів, про який зарубіжні дослідники писали ще три з половиною десятиліття тому, і який вже активно застосовується у багатьох країнах. Досвід застосування

е-петицій у державному управлінні потребує подальшого вивчення насамперед у таких аспектах: якою мірою е-петиції відображають настрої суспільства щодо певних проблем розвитку; петиції якого рівня (місцевого чи загальнодержавного) мають більшу підтримку громадян; якою мірою політики та громадські діячі можуть впливати (маніпулювати) за допомогою створення е-петицій на публічну владу.

Література.

1. Електронне урядування. Опорний конспект лекцій. Дзюба С.В., Жилияєв І.Б., Полумієнко С.К., Рубан І.А., Семенченко А.І. За ред. А.І.Семенченка. – Київ, 2012. – 264 с.
2. Електронна демократія : навч.посіб./ Н.В.Грицяк, С.Г.Соловійов; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Н.В.Грицяк. – К. : НАДУ, 2015. – 66 с.
3. Ю.Василевич. Досягнення та перспективи використання інформаційно-комунікаційних технологій у сфері політики: електронна демократія. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/197-185-6.pdf>.
4. Приходько Л. Электронное правительство как развитие идей электронной демократии [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.dissert.h10.ru/artical/prihodkoL1.html#_ftn5#_ftn5Opera.HTML/Shell/Open/Command.
5. Серенко А. О. Механізми взаємодії органів влади з громадянами в електронному уряді. - Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. / Харків. регіональний ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – Харків: Магістр, 2014. – Вип. 3 (46) С. 43-50.
6. Вячеслав Трухманов. Світовий досвід електронної демократії. - [Електронний ресурс] - режим доступу: <http://www.cisp.org.ua/cisp/news.nsf/c350cde975b6be73c225755d00495127/062aee0a4db29bc5c22575df0032f31b?OpenDocument>.
7. Л. Малишенко. Вплив електронної демократії на політичні процеси в європейських країнах. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/674>
8. Електронна демократія: сподівання та проблеми / Джоан Кедді., Крістіан Вергес [та ін.]; [пер. з англ.]. – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – 164 с. – (Бібліотека молодого державного службовця). Розвиток електронної демократії в Україні. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/01.htm>.
9. Andy Brack, Phil Noble. E-Democracy around the World: A Survey for the Bertelsmann Foundation. [Електронний ресурс] - режим доступу: <http://web.umoncton.ca/umcm-sitesgr/cybergouvernement/Noble.pdf/>
10. Волков Л., Крашенинников Ф. Облачная демократия. [Електронний ресурс] - режим доступу: <http://cdem.ru>.
11. Л.Галаган. Формування оптимальних моделей е-урядування та їх реалізація на основі методик бенчмаркінгу. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2014. Вип. 39 – С.292.
12. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy). - [Електронний ресурс] - режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1410627>.
13. Розумний М.М. Доктрина дії: Соціально-філософський компонент / М.Розумний. - Х.: Майдан, 2009. – 136 с. - С.84-85.
14. Masuda I. The Information Society as Post-Industrial Society / I. Masuda. –Washington: World Future Society, 1981. – P.101-108.
15. Scott London. Electronic Democracy. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.scottlondon.com/reports/ed.html>.
16. Елвін Тоффлер Третя хвиля / Е.Тоффлер. К. : Видавничий дім «Всесвіт». 2000.— 480 с.
17. A Typology of Electronic Democracy. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://martin-hagen.net/publikationen/elektronische-demokratie/typology-of-electronic-democracy>.
18. Steven Clift. The Future of E-Democracy – The 50 Year Plan. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.publicus.net/articles/future.html>
19. Steven Clift. E-government and Democracy. Representation and citizen engagement in the information-age, 2004. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.publicus.net/e-government>.
20. Президент підписав Закон про електронне звернення та електронну петицію. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-elektronne-zvernennya-ta-elekt-35709>.
21. Кам'янецька петиція стартувала. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://kam-pod.gov.ua/novini/9572-kamyanecka-peticya-startuvala.html>.

References.

1. Dziuba S.V., Zhyliayev I.B., Polumiienko S.K., Ruban I.A. and Semenchenko A.I. (2012), Elektronne uriaduvannia [E-government]. Opornyj konspekt leksij. Kyiv, Ukraine.
2. N.V.Hrytsiak, S.H.Solovjov (2015). Elektronna demokratia [Electronic democracy], Kyiv, Ukraine, 66 p.
3. Vydavnytstvo Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly Yu.Vasylevych. Dosiahnennia ta perspektyvy vykorystannia informatsijno-komunikatsijnykh tekhnolohij u sferi polityky: elektronna

demokratiia available at: 2014).<http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/197-185-6.pdf>. (Accessed 15 June 2015).

4. Biblioteka dissertacij. Prihod'ko L. Elektronnoe pravitel'stvo kak razvitie idej jelektronnoj demokratiia available at: http://www.dissert.h10.ru/artical/prihodkoL1.html#_ftn5#_ftn5Opera.HTML/Shell/Open/Command. (Accessed 15 June 2015).

5. Serenok A. O. (2014) Mekhanizmy vzaiemodii orhaniv vlady z hromadianamy v elektronnomu uriadi [Mechanisms of interaction of citizens in the electronic government], Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, Kharkiv: Mahistr, vol. 3 (46), pp. 43-50.

6. Center for Information and Social Programs Viacheslav Trukhmanov. Svitovyy dosvid elektronnoi demokratiia, available at: <http://www.cisp.org.ua/cisp/news.nsf/c350cde975b6be73c225755d00495127/062aee0a4db29bc5c22575df0032f31b?OpenDocument>. (Accessed 15 June 2015).

7. Social science. Ukrains'kyj naukovyj zhurnal. L. Malysenko. Vplyv elektronnoi demokratiia na politychni protsesy v ievropejs'kykh krainakh, available at: <http://social-science.com.ua/article/674> (Accessed 15 June 2015).

8. Dzhoan Keddi, Kristian Verhes (2009) Elektronna demokratiia: spodivannia ta problemy [E-Democracy: hopes and challenges]/[per. z anhli.]. – Kyiv, Ukraine.

9. The official site of Université de Moncton (2014), “E-Democracy around the World: A Survey for the Bertelsmann Foundation“. - Noble P., available at: <http://web.umoncton.ca/umcm-sitesgr/cybergouvernement/Noble.pdf> (Accessed 15 June 2015).

10. Site “oblachnaja demokratiia“. Volkov L., Krashennnikov F. Oblachnaja demokratiia, available at: <http://cdem.ru>, (Accessed 15 June 2015).

11. Halahan L. (2014), “Formation of optimal models of e-governance and their implementation based on benchmarking techniques“, Naukovi pratsi Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho, vol. 39, p.292.

12. The official site of Council of Europe 2014 “Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy)“, available at: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1410627>. (Accessed 15 June 2015).

13. Rozumnyj M.M. (2009), Doktryna dii: Sotsial'no-filosofs'kyj komponent [The doctrine of action: Social and philosophical component], Majdan, Kharkiv, Ukraine, pp. 84-85.

14. Masuda I. The Information Society as Post-Industrial Society / I. Masuda. –Washington: World Future Society, 1981. – P.101-108.

15. Site of Scott London. “Electronic Democracy“. available at: <http://www.scottlondon.com/reports/ed.html>. (Accessed 15 June 2015).

16. Alvin Toffler. (2000), Tretia khvyliia [Third Wave] Vsesvit, Kyiv, Ukraine.

17. Dr. Martin Hagen. “A Typology of Electronic Democracy“. available at: <http://martin-hagen.net/publikationen/elektronische-demokratie/typology-of-electronic-democracy>. (Accessed 15 June 2015).

18. Steven Clift. “The Future of E-Democracy – The 50 Year Plan“. available at: <http://www.publicus.net/articles/future.html>(Accessed 15 June 2015).

19. Steven Clift. “E-government and Democracy. Representation and citizen engagement in the information-age, 2004“, available at: <http://www.publicus.net/e-government>. (Accessed 15 June 2015).

20. President Of Ukraine Petro Poroshenko. Official website “President signed Law on electronic application and electronic petition“, available at: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-elektronne-zvernennya-ta-elektr-35709>. (Accessed 1 September 2015).

21. Official website Kamenets City Council. “Kam'ianets'ka petytsiia startovala“, available at: <http://kam-pod.gov.ua/novini/9572-kamyanecka-peticya-startovala.html>. (Accessed 1 September 2015).

Стаття надійшла до редакції 10.09.2015 р.